

Takács Judit: A magánélet szabadságáról – Ami maradandó Kertbeny Károly munkásságából

Csepeli György 60. születésnapjára

I. Homoszexualitás, heteroszexualitás: magyar találmány?

Az 1980-as évek második feléig valójában csak sejteni lehetett, hogy Kertbeny Károly, a magát magyarnak valló író-műfordító a szerzője annak a két 1869-ben névtelenül megjelentetett értekezésnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz-dominanciájú Észak-Német Államszövetségben, és amelyek egyikében először szerepeltek a „Homosexual” és a „Heterosexual” szavak. Manfred Herzer német kutató azonban többek között a budapesti Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában talált Kertbeny-anyagok vizsgálatával bizonyítani tudta Kertbeny szerzőségét (vö. Herzer, 1986; Herzer-Féray 1990).

A korabeli német helyzet rövid jogtörténeti áttekintéseként a következőket érdemes megjegyezni. Míg Poroszország volt az egyik első olyan német állam, amely az akkoriban szodómiának nevezett cselekményért az 1532 óta járó halálbüntetést a 18. század végén, 1794-ben börtönbüntetéssel és korbácsolással, illetve testi fenytéssel váltotta fel, addig a 19. század elején, 1810 után több német állam, köztük Bajorország, Württemberg és Hannover, már az 1791-es Code Napoléon mintájára a férfiak közötti szexuális aktusok teljes büntetlenségét vezette be. Ezt váltotta fel 1871-ben az új egységes birodalmi büntetőtörvény 175-ös paragrafusa, ami a szigorúbb porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette az addig a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat büntetlenül hagyó országrészekre is (vö. Dynes 1990:472).

A birodalmi büntetőtörvénykönyvet – a 175-ös paragrafussal együtt – 1870-ben fogadták el az újonnan létrejött Észak-Német Államszövetségben, majd 1872 január 1-én lépett hatályba a birodalom egész területén, felváltva ezzel az 1815 óta létező 36 szuverén törvényhozói entitás joggyakorlatát. A 175-ös paragrafus csak a férfiak között zajló "erkölcstelen természetellenes aktusokat" büntette, maximum öt éves bebörtönzéssel. A 175-ös paragrafus hatálya eredetileg csak az anális közösülésre terjedt volna ki, de a későbbiekben a fellebbezési bíróságok kiterjesztették hatályát – kölcsönös maszturbáción kívül – a „közösüléshez hasonló aktusokra” is. Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy a nők közötti szexuális kapcsolatot törvény által egyáltalán nem szankcionálták (Dynes 1990:944).

Kertbeny Károly budapesti kéziratári anyagában olyan feljegyzések találhatók, melyek alapján megállapítható, hogy „A porosz büntető törvénykönyv 143-as paragrafusa és ennek 152-es paragrafusként való fenntartása az Észak-Német Államszövetség büntető törvénykönyv tervezetében” és „A porosz büntető törvénykönyv 143-as paragrafusa által okozott társadalmi kár...” című értekezések szerzője Kertbeny volt. Az utóbbi röpirat azért érdemel különös figyelmet, mert ebben szerepel először a homoszexualitás – „Homosexualität” – kifejezés publikusan (vö. Kertbeny 2000). Ezen kívül az említett iratokból az is nyomon követhető, hogy Kertbeny 1865 és 1868 között rendszeresen levelezett az úttörő „meleg aktivistaként”, illetve néhol a „meleg felszabadítási mozgalom nagyatyjaként” (vö. Dynes, 1990:1339) emlegetett Karl Heinrich Ulrichs-szal.

A jogi végzettségű, klasszikus műveltségű Ulrichs (1825-1895), 1864-65-ben jelentette meg azt a kiadványsorozatot *Kutatások a férfiak közötti szerelem rejtélyéről* címmel, melyben kifejtette, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki femininitást feltételez. E férfiak elnevezésére új terminológiát vezetett be: „Urníngnak” nevezte őket. A „férfitestbe zárt női lélek” megnyilvánulásai Ulrichs szerint nem tekinthetők se bűnnek, se betegségnek:

Hogy egy valódi férfi szexuális készletésű szerelmet érezzen egy férfi iránt, az lehetetlen. Az urníng nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keveréke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfi nem felé kell irányítani, míg a nővel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle ... szexuális készletésű szerelmet csak a férfi nem iránt érez. Nem tud másként tenni. Nem ő adta magának ezt a szerelmi irányultságot, és ezt eltörölni sem képes. (...)

Hogy a természet hogyan és miért alkotta meg ezeket a köztes lényeket, az máig megoldatlan rejtély. Másrészt viszont az, (...) hogy az urníngok szexuális szerelmi készletését a természet adta, az ma már vitathatatlan. Az urníng szerelem okát mindenféle másban keresték már (pl. az önfertőzésben stb.), ám ezek a feltevések mind hamisak.

Az egész teremtett világban nincs még egy olyan szexuális érzéssel felruházott élő teremtmény, melynek ezt az erős hajlamot – önmagát szörnyű önfeláldozásban felemészítve – egész életében el kellene fojtania. Sőt, a szexuális érettség időszakában e hajlam időszakos kielégítése teljesen természetes igény, mely szükséges a test és a lélek egészségének fenntartásához. Ez a természet igénye, mely ugyanolyan könyörtelenül kíván tiszteletet az urníngtól, mint a valódi férfitől. Az urníng számára a nővel folytatott szexuális kapcsolat lenne egyszerűen természetellenes bűn.

Értelmetlenség az urníng szexuális szerelmi gyakorlatát hermafrodita-jellegű szexuális természetéből kiragadva megítélni (...)

Az urníng is emberi lény. Ennélfogva neki is vannak természetes emberi jogai. (...) A törvényhozónak nincs joga magát a természet főlé helyezni, nincs joga elítélni a teremtőt a teremtményeiben, nincs joga mártírként feláldozni élő teremtményeket természetadta hajlamuk miatt.

Az urníng az állam polgára is. Ennélfogva neki is vannak polgári jogai és az államnak vele szemben is vannak kötelességei. (...) Az állam nincs feljogosítva arra, hogy jogok nélküli emberként kezelje az urníngot – ahogy mindezidáig tette.

A törvényhozónak természetesen joga van az urning szerelmi hajlamának kifejeződéseit ugyanolyan keretek között megszabni, ahogyan erre az összes állampolgár esetében fel van jogosítva. Következésképpen a törvényhozó megtilthat az urningnak három dolgot:

a) éretlen fiúk elcsábítását,

b) az igazság megsértését (erőszak, fenyegetés stb. által; tudatuknál nem lévő emberek kihasználásával, stb.),

c) közszemérem sértést.

E megszorítások keretein belül az urning szerelem sehol nem igazi bűncselekmény. (...)

A számos képzelt bűn közé sorolható, melyek a civilizált emberiség szégyenére bemocskolják Európa törvénykönyveit. Büntetése tehát hivatalos jóváhagyással elkövetett igazságtalanság. (Ulrichs 1870:64-5)

Ezen érvek alapján Ulrichs megpróbált az urningok védelmére kelni különféle büntetőeljárásokban, sőt 1865-ben alapszabály-tervezetet készített egy létrehozandó „Urnig Unióhoz” és tervbe vette egy Urning-lap indítását is.

Hannover 1866-os porosz megszállása után Ulrichs-ot Poroszország elleni agitáció vádjával 1867 folyamán kétszer is bebörtönözték, majd 1867 júliusi szabadulásakor az immár porosz tartománnyá vált Hannoverból száműzve Münchenben folytatta tevékenységét, ahol 1867 augusztus 29-án a Német Jogászok Kongresszusán a férfiak közötti szexuális kapcsolatot tiltó törvények eltörlése mellett érvelt, sikertelenül. Ez volt az első eset, amikor egy önmagát nyíltan felvállaló érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt (vö. Kennedy 1988).

Ulrichs korai „meleg kampánya” hatástalan maradt, sőt az 1871-ben létrejött német egységesülés a férfiak közötti szexuális kapcsolatot szigorúan tiltó porosz törvénykezésnek az egész országra való kiterjesztését hozta magával. Ezután Ulrichs politikai mozgástere teljesen beszűkült, ezért elkeseredésében 1880-ban kivándorolt Olaszországba, ahol 1895-ben halt meg.

Kertbeny és Ulrichs 1865 és 1868 közötti fennmaradt levelezéséből valamint megjelent értekezéseikből kitűnnek a két korai szabadságharcos érvei közötti különbségek: Kertbeny ugyan elfogadta a homoszexualitás veleszületett ösztönjellegeből adódó elnyomhatatlanságát, de legfőbb érvként azt hangsúlyozta, hogy a modern államnak ki kellene terjesztenie az állampolgárok magánéletébe való be nem avatkozás elvét a homoszexuálisokra is. Kertbeny Ulrichs-szal ellentétes perspektívából közelítette meg a kérdést: nem a homoszexuálisok, azaz egy kisebb létszámú társadalmi csoport jogi felszabadításához hasznosítható biológiai érveket kereste, hanem a homoszexuális aktusok szabad gyakorlásához való jog mindenki számára való biztosítását szorgalmazta. Meggyőződése szerint ugyanis az államnak nincs joga az egyén szexuális magatartásával kapcsolatos magánügyekbe – se –

beavatkozni.

Kertbeny így írt – valószínűsíthetően Ulrichs-nak – egy 1868. május 6-i dátumú levéltöredékben: „*A veleszületettség bizonyítása azonban egyáltalán nem vezet célhoz, főleg nem gyorsan, és ezen kívül veszélyesen kétélű fegyver, bármilyen érdekes is legyen ez a természeti rejtély antropológiai szempontból. Hiszen a törvénykezés nem kérdezi, hogy a hajlam veleszületett-e, hanem csak e hajlam személyes és társadalmi veszélyei, a társadalomhoz való viszonya érdekli. Vannak például születésüknél fogva vérszomjas emberek, piromániások, monomániások, stb., de őket sem hagyják háborítatlanul kiélni hajlamaikat, még ha ezek orvosilag bizonyítottak is..., azért csak izolálják őket, és ezáltal szélsőségességüktől a társadalmat. Így semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatóbb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántsándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkoznia abba, amit két tizenégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel, akkor sem, ha ez e két ember számára súlyos következményekhez vezet...*”

A homoszexualitással kapcsolatos az 1860-as évek végén rendkívül modernnek számító emberjogi érvelése mellett Kertbeny másik újításaként az általa bevezetett szexualitás-terminológia említhető, melyben nem fordultak elő sem urningok, sem uranizmus. Ehelyett a homoszexualitás, a heteroszexualitás, a monoszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarítható „Heterogen” fogalmakat hozta forgalomba, melyek közül az első kettő máig maradandónak bizonyult.

II. Ki volt Kertbeny?

Kertbeny Károly Mária, Karl Maria Benkert néven Bécsben született 1824 február 28-án – ahogy életrajztöredékében hangsúlyozza – „mint magyar szülőknek fia” (Kertbeny c.1856:120). A magyar irodalomtörténet nem túl jelentős műfordítóként tartja őt számon, akinek talán legnagyobb irodalmi érdeme az a lelkesült szándék volt, amellyel a magyar irodalmat – mindenekelőtt Petőfi és Jókai műveit – külföldön, elsősorban német nyelvterületen népszerűsíteni kívánta.

Kertbeny életének ötvennyolc évében rengeteg dologgal foglalkozott: pályafutását 1840-ben tizenhat évesen könyvkereskedéssel kezdte, 1843-ban tizenkilenc évesen

rövid katonáskodással folytatta, majd „kezd[et] az egyetemen és magányosan orvositudományt tanulni”(Kertbeny c.1856:120). Irodalmi aspirációi 1845-től támadtak, miután Pesten megismerte Petőfit: „Szabad időben Petőfivel ... vagy Pilvax kávé[ház]ban volt ... Petőfi, Jókai, Tompa Sárossy, Lisznyai ... társaságában, vagy a nemzeti színházban ... Eötvöshöz és Lukács Mórhoz járt, és Vörösmartyhoz ... – Mindezen körökben támadt neki a gondolat a magyar irodalomt a világirodalomban képviselni” (c.1856:120).

1846-ban *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* címmel már saját folyóiratot próbált indítani, mert „a magyarországi németeknek kötelessége, feladata a magyar politikai és szellemi mozgalmak és Europa közt a megértést hidat építeni ... – Ez időben ismeretséget csinált Pulszkyval. Kossuthhoz járt, de Szécsenyihez is, ki a Jahrbuchnak nagy pártfogója volt” (c.1856:121). A lapindítási kísérlet azonban kudarcba fulladt: 1846-ban „a 'Jahrbuch' első fele kinyomatott ... No hát, szép sárba lépett. A német lapok gunyoltak és protestáltak a feladatt ellen, a magyarnak szolgálja lenni, és a magyar lapok protestáltak, hogy magyarországban nincs jogosult 'német elem'. Egyik se felfogta Kertbenynek engesztelhető eszmét. Végre megfogta sátorfáját és tovább ment. Május 6-án elhagyott Pestet. Édesapja már halálágyon feküdt. Ment gyalogosan, csak tiz forinttal, és Petőfi költeményeivel a világba. Balatonfüreden Deák Ferenczet találta, és az őt felbátorította, külföldre menni, és a magyar irodalmát képviselni” (c.1856:121).

Ezután beutazta Olaszországot, majd Svájcba szökött és 1847-ben innen „köpönyege elzalogása által Parisba utazott, és ott február elsön érkezett frakkba, fillér nélkül, ismeretség nélkül, 6kor reggel”. Párizsban találkozott „Heine Henrikkel” akinek Kertbeny első 1949-es Petőfi-fordítását ajánlotta, és ismeretséget kötött többek közt Bem Józseffel, „Bakunin”-nal, „Sand Györggyel” és „Musset Alfreddal”. „E[z] időtől kezdve Kertbeny mint életfeladatnak feltette, működését a magyar irodalom képviselésének szentelve. – De eddig neve még mindig családié, Benkert volt. Hanem magyar neve kellett, ha magyar ügyet akar képviselni.. Azért hazairt, névváltásért. A beírás történt 1847ki szept 23án, 6613 sz.a. És az engedély jött K. helytartóság által 1848ki februar 22én, 8812 sz.a.” (c.1856:121).

Még 1847-ben áthajózott Párizsból Londonba, ahol a British Museumban a „magyar könyvek és kéziratok rendbeszedése véget” dolgozott. 1848-ban azonban már egy berlini napilap munkatársa lett. Berlinben megismerkedett többek között „Humboldt Sándorral, két hires Grimm testvérekkel” és „Arnim Bettina bárónéval, Goethe szeretőjével”, majd több német városban töltött hosszabb-rövidebb időt, közben

népdalokat, János vitézt, Toldit fordított (c.1856:122-23).

1850-ben Lipcsében dolgozott, ahonnan hiányzó útlevele miatt a rendőrség ki akarta utasítani, ezért tíz hónapig a lipcsei botanikus kert főkertésznél talált rejtekhelyet a rendőrség elől. Itt – saját bevallása szerint – „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (c.1856:123). 1851 végén feladta magát az osztrák hatóságoknál, és Bécsben börtönben „két hete[t] ült. Végre a hadibiróság ötet felmentette, de eltiltotta Bécsset elhagyni és az újságoknál dolgozni. Nyomorban élt” (c.1856:124). Az 1851-es koburgi rendőrségi értesítőben közölt körözés szerint azonban Kertbeny-t több dolog miatt is keresték: „Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában ... hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korcsmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. Kir. Osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságátóli törvényes útlevél előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.” (Deák 1998a: 349).

E körözésről Kertbeny nem tett említést önéletrajzában, mint ahogy arról sem, hogy 1854-ben felajánlotta ügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak. Deák Ágnes történész kutatásai szerint e lépését a „megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel” (Deák 1998a:354) tette meg: saját beszámolója szerint tulajdonképpen egy irodalmi lapot kívánt indítani – más forrás híján – a titkosrendőrség anyagi segítségével. A titkosrendőrség felé így érvelt Kertbeny a lapindítás szükségességéről: a „biztosabb egzisztenciateremtés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összeköttetésbe hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitartó, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükség esetén még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetleníthetné magát, s a saját szakállára továbbvihetné a lapot...” (Kertbeny-t idézi Deák 1998a:348). E tervek azonban nem tűntek túl meggyőzőnek Protmann pest-budai rendőrigazgató számára, aki hamarosan minden kapcsolatot megszakított Kertbenyvel. Tovább árnyalhatja besúgó elszántságának megítélését, hogy Kertbeny néhány évvel korábban Eisler Mórral együtt Vasfi és Benkő álnéven Hangok a múltból címen forradalmi költészeti antológiát jelentetett meg, mely az 1850-es évek elején tiltott volta ellenére nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon (vö. Deák 1998b).

Még ügynöki kísérlete előtt 1852-ben Magyarországon próbált szerencsét: többek között Liszt Ferencnek gyűjtött anyagot a cigányzenéről és egy ünnepi album szerkesztésébe kezdett az épülő esztergomi székesegyházról (vö. Detrich 1936). Egy 1855-ben anyjához írt levelében említette házassági tervét a gazdag özvegy Matusiczky bárónővel. A házasság azonban megghiúsult, mivel Kertbeny az esztergomi albumot nem fejezte be, de a felvett előleget sem tudta visszafizetni, így az adósok börtönébe zárták.

1856 febr. 1-től ismét Bécsben tevékenykedett: "sok újságoknak munkatársa és levelezője" volt, valamint „állandó ítézs a Burgszinházban”. „De a legbefolyásosabb tevékenysége ezen az esztendőben ez volt, hogy a bécsi lapokban ... nyilvánosan föllépet[t] az útlevelek eltörülése végett” (Kertbeny c.1856:125) – útlevelel, illetve annak hiányával, kapcsolatosan ugyanis rengeteg hivatalos problémája adódott. Publicisztikai írásaiban egyébként is szívesen foglalkozott olyan témakörökkel, melyek személyét hátrányosan érintették, például írt az „adósok börtöne eltörlése érdekében is, de hasztalan, mert 1858-ban Bécsben, majd 1864-ben Brüsszelben újra meg kellett ismerkednie ezzel az intézménnyel” (Detrich, 1936: 24).

Kertbeny 1859-ig maradt Bécsben. Innen a katonai szolgálatot elkerülendő az olasz-osztrák háború kitörésekor szökött Münchenbe, ahonnan hamis útlevele miatt kiutasították. Ezután érkezett Svájcba, ahol 1860-tól 62-ig Genfben élt. Genfben Hans Christian Andersen is fölkereste, hogy tanácsát kérje egy dán Petőfi-fordítás ügyében. A genfi polgármesterrel való összetűzése után 1862 végén Párizsba kellett távoznia, ahonnan 1863 nyarán szembetegsége miatt utazott Brüsszelbe: orvosai levegőváltozást ajánlottak neki (vö. Detrich 1936: 26-8).

Brüsszeli – három és fél éves – tartózkodását élete legelhibázottabb lépésének tartotta. Elégedetlenségéhez nagyban hozzájárulhatott az is, hogy a brüsszeli magyar emigráció tagjai Bécsnek való kémkedéssel gyanúsították. 1866 elején hagyta el Brüsszelt: Düsseldorfon és más német városokon át Kölnbe érkezett, ahol nem fogadta el a Kölner Telegraph állásajánlatát, hanem inkább kereskedelmi ügynökösödésből tartotta fenn magát. Ezután Hannoverben élt egy darabig, ahol például a magyar borokról írt reklámcikkeket, majd 1868 nyarán Berlinbe érkezett, ahol nyolc évet töltött (vö. Detrich:1936: 28-32).

Berlinben ismét irodalmi munkákkal – elsősorban Jókai regényeinek fordításával – foglalkozott és a Hon című magyar lapban levelezett (vö. Szinnyei 1899). 1869-ben meg is választották a berlini magyar egylet elnökének. Berlini tartózkodása alatt sokat

betegeskedett: 1870-ben szélütés érte, minek következtében „baloldala teljesen megbénul, írni nem tud, naplót sem vezet egy jó darabig” (Detrich, 1936:33).

Végül 1875 augusztus 15-én 51 évesen „már elbetegesedve, a kormány segélyében is részesülve, a sokat hányatott agg író visszatérhetett Budapestre, hol a város gyógyítását elősegítve, lakást adott neki a rudasfürdőben”. 1882 január 23-án halt meg Budapesten: „Senkije sem volt, az írói segélyegylet temettette el” (Szinyeyi, 1899:136).

Kertbeny életének ez a – részint maga Kertbeny által az utókorra hagyományozni kívánt, részint az irodalmi szakma által hivatalosan elfogadott – verziója azonban nem ad választ arra, honnan eredt a homoszexualitással kapcsolatos politikai érdeklődése.

III. Kertbeny rejtett élete

Kertbeny jórészt titokban művelt (homo)szexológia munkássága kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy önmagát saját terminológiája szerint „normálszexuálisként” – azaz heteroszexuálisként – meghatározó férfi vajon miért foglalkozott oly behatóan a homoszexuálisok társadalmi és jogi megkülönböztetésének problémakörével. Kertbeny erre a kérdésre saját maga azt a magyarázatot adta, hogy ösztönös hajlama volt mindenféle igazságtalansággal való szembeszállásra. A téma iránti érdeklődése pedig – saját bevallása szerint – 1840-ben egy „abnormális ízlésű” fiatal barátja öngyilkosságával kezdődött, aki gyermekkor óta küzdött „elnyomhatatlan szenvedélyével”, és aki ezen – a hatóságok által szigorúan büntetni rendelt – „bűne” révén egy zsaroló áldozatává vált. A halott barát állítólag búcsúlevelében kérte Kertbeny-t, hogy a zsarolóval kapcsolatban figyelmeztesse néhány érintett ismerősét. Így ismerhette meg Kertbeny ennek a „szektának” a tagjait – a „felső körökből” is –, akik aztán bizalmukba fogadták (Kertbeny-t idézi Féray-Herzer, 1990:26-7.).

Kertbeny naplójegyzeteinek tüzetes tanulmányozása alapján azonban további, az előbbi magyarázatot – illetve annak kizárólagosságát – némileg megkérdőjelező következtetések vonhatók le.

Kertbeny életéről – a Szinyeyi- és a Detrich-féle életrajzokon kívül (vö. Szinyeyi, 1899; Detrich, 1936) – fennmaradt önéletrajzaiból, publikálatlan önéletrajztöredékeiből, valamint naplójegyzeteiből elég részletes kép alkotható. Az általam vizsgált életrajztöredék valószínűleg publikus célokra íródott: ezt támasztja alá, hogy a szöveg hemzseg a híres, fontos emberekre való utalásoktól, így is jelezve az olvasó

felé a szerző saját fontosságát. A naplók azonban minden bizonnyal magánhasználatra készültek: ezekben például alig szerepelnek hírességek, illetve a velük való kapcsolatok hangsúlyozása. A naplókban Kertbeny majdnem minden nap rövid bejegyzéseket készített arról, hogy melyik városban mikor kelt fel, milyen volt aznap az idő, mennyi pénzzel rendelkezett, illetve éppen kinek tartozott, mit kellett esetleg elzálogósítania, kivel találkozott, merre járt, kinek írt, illetve kitől várt vagy kapott levelet és a nap végén mikor keveredett haza.

A Budapesten – az OSZK Kézirattárában – fellelhető naplók első kötete 1864-ben Brüsszelben íródott, az utolsó, tizenhetedik kötete pedig 1881-ben Budapesten. 1870-ből nem maradtak naplójegyzetek, ugyanis Kertbeny betegsége miatt nem tudott naplót – se – írni. Az első két – 1864-es és 1865-ös – kötetet Kertbeny Brüsszelben írta, az 1866-os harmadikat pedig még Brüsszelben kezdte el, de már Kölnben fejezte be. Az első három kötet nyelve német, de a bejegyzések között található magyar nyelvű betoldások is. A negyedik 1867-es Kölnben megkezdett kötet azonban – az ezután következő tizenháromhoz hasonlóan – már szinte kizárólag magyar nyelven íródott. Brüsszelben tehát német nyelvű bejegyzéseket készített, német nyelvterületre érkezve pedig hamarosan átváltott a magyar nyelv használatára.

A különböző nyelvek használata Kertbeny naplóiban azért érdemel figyelmet, mert az adott nyelvi környezettől eltérő nyelvhasználat a naplóbejegyzések titkosítását szolgálhatta. Már az első három kötet német nyelvű bejegyzései közé is ékelődnek magyar nyelvű betoldások, melyek általában valamilyen kellemetlen témára vonatkoznak. Ilyenek például: „Fillérem sincs!” (1864 február 4); „az igazságministeriumtól felszólítás holnap átjönni!! Mi lesz az megint? Tán most vége mindennek!” (1864 március 22); „gorombaságok a háziasszonytól, ki lakást felmondta” (1864 április 29); „órámát zálogba 40 fr” (1864 szeptember 17); „kabátom és frakkom zálogba 18 fr ért” (1864 november 22); „krajczár nélkül!” (1865 szeptember 3); „négy rendőrök, kik vastagon utánam néztek ... Nem tudom miféle sejtelem uralkodik bennem valami szörny véget!” (1865 szeptember 10).

Ugyanakkor a naplókban már a kezdetektől, a magyar nyelvű betoldások között is, jelen van az a témakör, ahová Kertbeny magánéletére, illetve különböző férfiakkal való kapcsolataira utaló bejegyzések sorolhatók. Mivel az ilyen típusú utalások sűrűsödése különösen az 1870-es súlyos betegséget megelőző, vagyis Kertbeny 40-től 45 éves koráig tartó időszakra jellemző, elsősorban az 1870 előtti években írt naplójegyzeteket vizsgáltam. E témakörrel összefüggésben – különösen 1865 és 1868 között – igen gyakorivá válnak az utólagos öncenzúrázó törlések és átsatírozások,

melyek alatt azonban néhol még olvasható az eredeti bejegyzés vagy annak egy része. Itt fontos ismét megemlíteni, hogy az 1864-től 1868-ig tartó időszakban Kertbeny és a saját uranizmusát nyíltan felvállaló Karl Heinrich Ulrichs viszonylag rendszeres levelezett, aminek nyomait Kertbeny naplójegyzetei szintén megőrizték.

Kertbeny férfiakra való utalásai – az ezeket gyakran kísérő kitöréseken kívül – előfordulásuk viszonylagos sűrűsége miatt is felkelthetik a figyelmet, nőkre való utalások ugyanis csak ritkán fordulnak elő. Az első ilyen típusú – férfiakkal kapcsolatos – magyar nyelvű bejegyzések az 1864-es kötetben találhatók: „2fr. Szépfű” (május 15.); „gyönyörű legény” (július 16.); „Viktor itt, de kankós” (augusztus 15.); „Viktor jött, még se olly rossz a hogyan féltünk” (szeptember 8.); „Hubert, valami szép fiú” (december 3.).

1865 elején többször említ ismét egy Hubert nevű férfit, például: „Hubert már három napja nincs itt” (február 20.); „Hubert megint nem jött!” (március 3.) Majd név nélkül utal másokra: „Szép fiú, de be nem...” (átsátírozott bejegyzés április 29-én a Hotel Royal Brüsszelből); „azzal a fiúval igaz a dolog” (átsátírozott bejegyzés május 11-én); „megnéztem azt a szép fiút” (augusztus 21.). Végül itt szerepel: „aztán szörnyűség! Megint egy kankót!” (november 1.).

1866-ban még Brüsszelben említést tesz egy „gyönyörű berliniről”, de a mondat végét olvashatatlaná satírozza (január 30). Februárban – amikor Kertbeny már német területen van: először Düsseldorfban, majd Kölnben – viszonylag gyakoriak a teljesen kitörölt részek, de akadnak olvasható bejegyzések is: „ifjú borbélylegény” (február 19. és 20.); „szép borbély” (február 21; átsátírozva: február 24.); „szörnyű szerelmes a legénybe” (átsátírozva) – fölötte láthatóan: „Magam tettem.” (február 25.); „a borbély menne, de nem akarom” (április 2.). Majd: „Az a kankó egészen nyilvánosan.” (április 3.); „Az a kankó mindég.” (április 4.); „A fodrásznál a fiút elcsáb! Mi lesz belőle?” (átsátírozva, május 17.); „Lajos jött, tettük. 1 tallér” (június 13.); „Lajos nem jött.” (június 16.).

Augusztus végétől egyre gyakoribbá válnak a kitörölt részek és – innentől kezdve az év végéig – majdnem napi rendszerességgel tűnik fel a naplóban egy bizonyos János, illetve a későbbiekben egy Jancsiként emlegetett férfi: „János nem jó kedvében” (átsátírozva, augusztus 22.); „János itt, de nem megy” (átsátírozva, augusztus 25.); „János f...t megmutatta” (átsátírozva, augusztus 28.); „János nekem tette” (átsátírozva, szeptember 17.). Október közepétől a Jancsi név sok helyen már nincs törölve az egyébként átsátírozott részekből sem: „Jancsi *nekem tette*”(október 20.);

„Jancsi nem jött, hát mi a baj? *Mi lesz abból?* Csak 10 felé jött.” (október 29.).
Novemberben és decemberben szintén nap mint nap szerepel Jancsi: „Jancsi *nekem játszott* Igen nagy félelem, hogy szomszédom, hadnagy észrevette reggeli játékaim” (november 1.); „Jancsi *nekem tette*” (november 3.); „Jancsi [*olvashatatlan satírozás*] Igen veszedelmes az állapot, mert egy szobából a másikba mindent lehet hallani” (november 7.).

1867 első felében Kertbeny Kölnben több gondját is említi naplójában. Januárban Jancsi kankójával foglalkozik szinte minden nap: „[*satírozás*] szörnyűség, igen [*satírozás*] beteg, szegény fiú. Mi lesz a vége?” (január 14.). Február elején viszont már más okból is aggódik: „Szörnyű újság! Numát befogták és mindenre vették. Mi lesz abból! Nagy félelem!” (február 4.); „Szörnyű napok! [...] Szörnyű rémképek. Elégettem mind a veszedelmes levelek” (február 5.); „Szörnyű napok! Lehetetlen, hogy ki ne sülne!” (február 6.). Innentől kezdve – a mind gyakoribbá váló törlések mellett – több hónapon át szinte naponta beszámol arról, hogy mennyire fél.

Ami bizonyos: Numát, azaz Ulrichs-ot 1867 áprilisában tartóztatták le másodszor. Ekkor burgdorfi házáat is átkutatta a rendőrség, ahol lefoglalták az „Uranismus”-szal kapcsolatos írásait, a levelezését és egy – 150 berlini férfi nevét tartalmazó – „Urninglistát”, melyet eljuttattak a berlini Belügyminisztériumba (vö: Kennedy 1988: 99-100). Mindezek fényében érthetőbbé válhatnak Kertbeny következő naplójegyzetei: „[*satírozás*] elveszett, és rólam rosszul beszélt! Én istenem, mi lesz abból. Oda vagyok.” (április 16.); „Numát újra befogták! Most oda vagyok!” (április 27.). Aztán három nap múlva arról panaszkodik, hogy „Ez a veszett ember a legszörnyebb veszedelembe hoz. Mind a papírosok megtalálták.” (április 30.).

Május elsején így foglalja össze helyzetét: „Ez nekem tán a legszörnyebb május lesz egész életemben, elvesztvén a hazát, az anyát, a jó hírt, az életem[e]t, és husz évi fáradságnak gyümölcsei[t]. És mint az ártatlan, csak ezen rossz bolond miatt! Szörnyű, szörnyű!”.

Májusban nagyon vár Bécsből egy levelet, ami egyre csak késik, közben pedig nagyon rosszul érzi magát: „Borzasztó napok! [...] Tán visszatartják leveletem már? Borzasztó!” (május 19.); „Rettentő napok!” (május 21.); „Rémnapok” (május 22.). Végül 25-én némileg megnyugszik: „Tán ma kisütni fog. Ki is sült! Nem! Délben a felelet jött. Úgy látszik végre jó szerencse kisül az egész jajból. Steinmann por.k. főrendőrségi igazgató a leveleknek írója. Magához ki Hannoverbe. Oda megyek”.

Sajnos nem deríthető ki a bejegyzésekből – és egyelőre más forrásokból sem –, mi aggasztotta pontosan Kertbenyt Ulrichs letartóztatásával és a rendőrség által lefoglalt anyagokkal kapcsolatban: lehetséges, hogy zsarolta valaki, vagy egyszerűen tartott az esetlegesen ráirányuló rendőri figyelemtől. Mégis „veszedelmes levelei” elégetésére és a „megtalált papírosokra” való utalások alapján feltehető, hogy Ulrichs letartóztatásakor Kertbeny-n a személyes érintettsége miatt lett úrrá a félelem.

Ezután néhány nyugalmasabb hónap következik a szokásos bejegyzésekkel: „Lajos. Egészben megmutatta. Gyönyörű.” (június 8.); „Nem megy oly f...! Vigyázni kell” (június 9.); „Lajko. Csokolás.” (június 15.); ...”de legény nem akart” (július 27); „Lajko. Játszottam.” (augusztus 3.); „Lajkó nem jött!” (augusztus 11.); „Lajkó igen kankós. Mi lesz abból?” (augusztus 17.); „Lajkó. Gyönyörű.” (szeptember 7.). – Kertbeny legközelebb szeptember közepén ad hangot aggodalmának: ... „egy rendőrségi katona itt volt. Mi lesz abból? Tán félni való!” (szeptember 17.). Majd decemberig csak Lajkó majdnem mindennapos emlegetése folytatódik.

Decemberben azonban többször visszatér egy brémai perre: „Ma elítélték szegény Feldmann[t], 1 év börtön, a pimasz fat[t]yut 4 hétre, a másik kettő szabadon kimentek.” (december 20.); „Ma a szörnyű nap, hogy elítélnek szegény Feldmant Bremenben, legalább egy évre! Ha csak más disznóság nem lesz belőle!”. Végül az ez évi utolsó bejegyzésben a következőket írja: „Napfényes reggel. Keltem 9kor. Megint bajos napok, félelemteljes, mi fog a bremai perből kisülni. Lajkó megint nem jött! A szabó Heller nadrágot és leiblit küldött. 11 1/2 a római fürdőbe kocsiztam. Jó lekeféltek. Fodrász és borbélyhez. 1kor rhénai udvarban. A Borsenklubban még semmi Brémenből. Haza. 7kor színházba, Rulf mint Robert. Nem igen tetszett ... [*végig átsatírozva*]” (december 22.).

Az 1868-as napló az „Az 1867ik évnek kronikájá”-val kezdődik, ahol Kertbeny ismét megjelöli az előző év számára fontos napjait; például: „Febr.4. Numát újra befogták”; [Február] „5. Elégettem írásaim”; [Április] „18. Groonen [*Jancsit*] utolsó láttam”; [Április] „23. Numa újra fogság. Numának írtam!”; [Április] „27. A szörny napok kezdete, egész 28ik májusnak”; „május 1. Legsörnyebb rossz idő és a félelem”.

Az 1868-as naplóbejegyzések tanúsága szerint az év folyamán Kertbeny gyakran vált levelet „N.N.”-nel, azaz Ulrichs-szal, akinek az utolsó levelet október 21-én küldi. Ezután, úgy tűnik, megszakad a levelezés, de Kertbeny egy 1869-es naplójegyzetében egy újabb per – valószínűsíthetően Carl Ernst Wilhelm von Zastrow berlini pere (vö. Kennedy 1988) – kapcsán még egyszer említést tesz róla: „Olvastam a szörnyt a mit

elkövetek szombaton. Kilencéves fiával a saját apja.” (jan. 19.); „Elégetem papirosok.” (jan. 23.); „A néplapban végre N.N. is behozták a disznóságba!” (febr. 6.); „Ma egy hónap, hogy az a szörnyü bün szegény fiával cselekedett” (febr. 17.).

Ebben az évben Kertbeny viszonylag sűrű levelezést folytat Hermann Serbevel, egy lipcsei könyvkiadóval is, akinél „Sexualitätsstudien” című, szexualitással kapcsolatos tanulmányait tartalmazó könyvét szeretné kiadni. A könyv soha nem jelent meg és készülségi fokáról is csupán annyi tudható egy Serbe által Kertbeny-nek írt július 5-i levélből, hogy Serbe az első, „Történeti bevezetés” című rész után hiába kérte és várta a folytatást (vö. Féray-Herzer 1990: 29-30). Kertbeny 1868 július 8-i ingerült naplóbejegyzésében pedig ez olvasható: „Szép levél Serbetől! Szart küldi, nem pénzt! És az ablakba valaki bekukka[n]t, mikor L. itt volt!”.

Kertbeny többször említ egy bizonyos G.J.-t is, mely rövidítés nagy valószínűséggel Gustav Jäger stuttgardi zoológia professzort takarja. Kertbeny később, az 1870-es évek végén egy újabb „szexualitás-elméleti” tanulmányt készített Jäger számára, melynek egyes részeit Jäger „A lélek felfedezése” című könyvében – forrásként egy titokzatos „Dr. M.”-et megjelölve – a szexuális vonzalom és a testszagok kapcsolatára vonatkozó elmélete magyarázatához használta fel (vö. Herzer 1986; Féray-Herzer 1990; Kertbeny 2000).

1868 július végéig a naplóban szinte naponta szerepel „L.”. Kertbeny augusztus eleji Berlinbe költözésétől október elejéig ugyan „L.” helyén átmenetileg egy bizonyos Pali, illetve Palkó tűnik fel rendszeresen, ezután azonban az év végéig ismét a „Lajkós” bejegyzések sűrűsödnek. Emellett akadnak más férfiakra való utalások is: „szép amerikai” (március 8.); „ott Reichmann színésznő és gyönyörű Baatz ifjú színész” (június 4.); „Délután Bansen Vilmos itt, vizsgáltam, urn[ing?]” (július 5.); „Hermannhez, ki Jakoby fodrásszal utazik. Megvizsgáltam mesztelen. Aztán B... színész jött” (július 18.); „ebédelni Zenning kertjébe, hol szép pincér, de az étel rossz” (aug. 8.); „Zenninghez, a szép legényt nézni” (aug. 9.); „gyalogosan az uszodába. Ott szép ángol” (aug.10.).

Kertbeny 1864 és 1869 között született naplóbejegyzései tehát arról árulkodnak, hogy a szerző homoszexualitással kapcsolatos elméleti érdeklődése háttérben személyes érintettség is fellelhető. Férfiak iránti érdeklődésére az említett időszakból több példát is bemutatam, melyek közül néhány – a platonikus vonzalmon túl – kifejezetten testi kapcsolatok létesítésére utal. A különböző férfiakra vonatkozó bejegyzéseket Kertbeny utólag több helyen megpróbálta satírozással eltüntetni: ez a fajta öncenzúrázás is azt

sejteti, hogy Kertbeny nem akart a férfiak iránti behatóbb érdeklődéséről a kívülállók számára árulkodó és esetleg a hatóságok által ellene felhasználható nyomot hagyni. E törekvését erősíthette a társadalmi környezet ellenségességének fokozódása, hiszen az 1871-es német birodalmi egység megteremtése a férfiak közötti szexuális kapcsolatoknak a korábbiakhoz képest szigorúbb jogi szankcionálását is magával hozta.

Az 1860-as évek második felében Kertbeny rendszeresen levelezett Karl Henrich Ulrichs-szal, akit a férfiak iránti vonzalmának nyílt felvállalása és a homoszexuálisok jogaiért való kiállása miatt 1866-67-ben kétszer börtönbüntetéssel sújtottak. Az ebben a – Kertbeny által „szörnynapoknak”, illetve „rémnapoknak” nevezett – időszakban írt naplójegyzeteiből süt az aggodalom: veszedelmesnek vélt leveleket és papírosokat éget el, és úgy tűnik, mintha valamilyen leleplezéstől tartana. Egy valószínűsíthetően Ulrichs-nak szóló 1868 május 6-i levéltöredékében pedig – amiből a benne szereplő homoszexualitással kapcsolatos figyelemkeltő emberjogi érvelés miatt már idéztem – ezt írja: "*Csak személyes fenyegetettség által lettem arra rákényszerítve, hogy még jogi alaptanulmányokkal is foglalkozzam*" (OSZK OctGerm 302:227).

Kertbeny kalandos életén áttekintve az is feltűnhet, hogy nem irodalmi jellegű publicisztikáit a változtatás szándékával írta általában olyan témakörökről, amelyek személyesen is érintették. Például javasolta az útlevelek, illetve az adósbörtönök eltörlését, miután többször akadt gondja különböző országok hatóságaival útlevél-problémái és törlesztetlen adósságai miatt (vö. Kertbeny c.1856:125; Detrich 1936).

E sorba illeszthetők homoszexualitással kapcsolatos írásai is, bár ezeket soha nem jelentette meg saját nevéen. Sőt Kertbeny – akit egyébként nem a szakmai szerénység jellemezte, hanem inkább érdemei felnagyítása és túlértékelése – szinte semmilyen olyan publikus nyomot nem hagyott, ami szerzőségére utalna. Csupán egyetlen – eddig ismert – kivétel említhető: egy saját maga készítette bibliográfia 1873-ból, ahol a „Megjelenésre kész kéziratok” címszó alatt felsorol egy „Szexualitás-tanulmányok. Pszichológiai kutatás férfiakról és nőkről” című német nyelvű munkát (vö.: Herzer, 1986).

IV. Ami maradandó

Kertbeny az irodalomban kívánt maradandót alkotni és nyilvános sikereket elérni, de ma, ha valamiért, akkor leginkább szexualitás-terminológiai újításai miatt emlékezhetünk rá. Valószínűleg az egész életét jellemző kapkodás miatt – és mert

gyaníthatóan szexualitás-elméletével nem tört nyilvános babérokra – több munkája csak töredékben maradt fenn, illetve eleve csak részleteiben készült el. Így például korábban meglepően modernként ható és máig figyelemre méltó jogi emancipációs érveit is csupán névtelen röpiratokból és magánlevelekből ismerjük.

Életét végigkísérték a kettősségek. Bécsi születésű, német anyanyelvű volt, de magát magyarnak vallotta: „én Bécsben születve, még sem bécsi vagyok, hanem törvényesen magyar”, írja magáról (Kertbeny 1880). Nyilvánvaló irodalmi ambíciói voltak, de névtelenül síkra szállt a homoszexuálisok jogaiért és a homoszexuális-emancipáció ügye köré egész elméletrendszer fabrikált. Magát több helyen – talán túlzott nyomatékkal is –, „normálszexuálisként”, azaz heteroszexuálisként határozta meg, de naplójegyzetei arra engednek következtetni, hogy nem volt érzéketlen a férfiszépség iránt, és rendelkezett homoszexuális tapasztalattal is. A maga után hagyott nyomok is nehezen követhetők, hiszen – Móra Ferenc szavaival élve – "[n]agyon össze van nála keverve a *Wahrheit und Dichtung* [valóság és költészet]: sokat téved, mikor másokról beszél, de legmegbízhatóbb, ahol magáról szól." (1936: 88-89.).

Az 1910-es években Hatvany Lajos „Egy fölösleges ember” címmel kezdett Kertbenyről – végül befejezetlenül maradt – korrajzot írni, ahol így utalt Kertbeny kettős természetére: „*Furcsa ember vagy, te Karcsi* – kötekedett vele Petőfi Sándor –, *hogy meg nem elégszel becsületes férfineveddel, hanem még egy női neved is van.* Tényleg, Károly Mária furcsa ember volt, két nevű és két természetű. Nőies gyöngédnek született, ellágyulónak, hívőnek, becsületesnek, fogékonyak és szépért hevülőnek. [...] Szeretett szeretni, szerette, ha szerették. Csak a szépet szerette, s a legkülönbek szeretetére vágyott. Mária! Vén, hiú, svindler, komisz, komédiás, kerges lelkű, irigy, irodalmi kalandor lett belőle. Károly, szegény, nyomorult Károly!” (Hatvany 1917: 508-9).

Alakját azonban éppen e kettősségek teszik különlegessé. Kertbeny csapongásai többszörös identitáskeresési kísérletként értelmezhetők, amire azért kényszerült, mert a 19. századi monolitikus identitások korszakában a társadalmi elfogadás hiányában nem volt talán sem eléggé magyar, sem eléggé irodalmár, sem eléggé „normálszexuális”.

Ma Kertbeny egyik maradandó találmányát, a homoszexuális szót sokan zavaróan orvosi ízű kifejezésnek érzik, mivel a 19. század végétől a 20. század utolsó harmadáig szinte teljesen kisajátította az azonos neműek közötti vonzalmakat egyfajta patológikus jellemzőként, degenerációként, illetve betegségként kezelő orvosi megközelítés. Ám ideje lenne pontosan felidézni az eredeti kontextust és azt hangsúlyozni, hogy a

homoszexuális szót Kertbeny az azonos nemű partnerek iránt vonzódók jogi megkülönböztetése ellen vívott küzdelem keretében, meglepően modern emberjogi megközelítés alkalmazásával alkotta meg, miközben azzal érvelt, hogy egy ponton túl a modern államnak nincs joga beavatkozni polgárai magánéletébe. Ez pedig – valljuk be – máig megfontolásra érdemes üzenet.

Takács Judit

Hivatkozások

Deák Ágnes (1998a) Két pályakép a rendőrbesúgók világából. In: *Holmi* X.3. 345-360. o.

Deák Ágnes (1998b) Translator, Editor, Publisher, Spy. The Informative Career of Károly Kertbeny (1824-1882) In: *The Hungarian Quarterly* Vol. XXXIX. No. 149. 26-33. o.

Dynes, Wayne R. szerk. (1990) *Encyclopedia of Homosexuality*. Chicago: St James Press

Detrich Márta (1936) Kertbeny Károly és műfordítói munkássága. Szeged: Germanisztikai Füzetek V.

Féray, Jean-Claude - **Herzer**, Manfred (1990) Homosexual Studies and Politics in the 19th Century: Karl Maria Kertbeny. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 19/1. 23-47. o.

Hatvany Lajos (1917) Egy fölösleges ember. Kalandos korrajz In: Hatvany L.: Öt évtized. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó 1961. 508-610. o. (Eredetileg folytatásokban jelent meg a *Pesti Napló* 1917 májusi, júniusi, júliusi és augusztusi számaiban.)

Herzer, Manfred (1986) Kertbeny and the Nameless Love. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 12/1. 1-25. o.

Kennedy, Hubert (1988) Ulrichs: The Life and Works of Karl Heinrich Ulrichs, Pioneer of the Modern Gay Movement. Boston: Alyson.

Kertbeny Károly (1864-1881) Napló I-XVII. OSZK Kézirattár Duod H. 55.

Kertbeny Károly (c.1856) Autobiographiai jegyzetek. OSZK Kézirattár Oct G. 302.

Kertbeny Károly (1880) Kertbeny ismeretlenhez. OSZK Levelestár

Kertbeny, Karl Maria (2000) *Schriften zur Homosexualitätsforschung*. Herausgegeben von Manfred Herzer. Berlin: Verlag rosa Winkel.

Móra Ferenc (1936) Napok, holdak, elmúlt csillagok. Budapest: Génus.

Szinnyei József (1899) Magyar írók élete és munkái. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkiadója.

Takács Judit (2001) A homoszexualitás történetileg változó kontextusai In: *HOLMI* XIII. évf. 6. szám 771-787. o.

Takács Judit (2004) Homoszexualitás és társadalom. Budapest: Új Mandátum.

Vértesy Miklós (1958) Kertbeny Károly. In: *A könyvtáros* 1958/5. 329-331. o.

Ulrichs, Karl Heinrich (1870) Araxes – Appeal for the liberation of the urning’s nature from penal law. To the Imperial Assemblies of North Germany and Austria (Translated by James Steakley) In: M. Blasius – S. Phelan (szerk.) *We are Everywhere. A Historical Sourcebook of Gay and Lesbian Politics*. London – New York: Routledge, 1997. 63-65. o.